

Ігор Мельничук,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, політології та історії
Житомирського національного агроекологічного університету*

ВНЕСОК КИЄВОРУСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ СВЯТОГО КИЄВА.

Стаття присвячена дослідженню діяльності киеворуської релігійної еліти у формуванні образу Святого Києва як духовної столиці Східної Європи та релігійного центру (Нового Єрусалиму) слов'ян візантійського обряду. В статті подається типологія релігійних еліт, їхня взаємодія з політичною та військовими елітами у зміцненні та централізації влади довкола Києва.

Ключові слова: релігійна еліта, християнство, Київ

Роль і місце Києва у нашій історії переоцінити важко. Він пройшов шлях від головного міста східнослов'янського племені полян до столиці могутньої середньовічної держави, що була названа його іменем – Київська Русь. Переживаючи злети і падіння, періоди розорення і процвітання, Київ залишався серцем нації, навіть якщо її «голова» на тривалий час переміщувалася до інших столиць.

На київських пагорбах зафіксовані численні палеолітичні стоянки, збереглися сліди культури трипільців, король Германаріх зробив «місто на Дніпрі» центром готської держави, що існувала на нашій території з II ст. до 375 року і впала під ударами гунів та аланів. Професор Гарварда Омелян Прицак та деякі сучасні вчені-іудаїсти вказують на Київ як на один із торгівельно-ремісничих центрів Волзько-Руського каганату [6, 7, с.547] – одного з хозарських державних утворень. З цим не погоджуються російські та українські академіки Б.Рибаков, Б.Греков, П.Толочко, позначаючи Київ як центр міжплемінного слов'янського союзу росичів, полян і сіверян. у цю суперечку подекуди сміливо втручаються прихильники теорії норманського походження Русі, які зазначають, що справжнього піднесення Київ зазнав тільки за княжіння варязької династії Рюриковичів.

Різні погляди на сутність і становлення Древньої Русі і Києва можна зрозуміти, враховуючи обмежену кількість достовірних літописних джерел та різницю в методологічних підходах авторів.

Київ і Київська земля стали центром дискусії не випадково.

Місто знаходилося на перехресті торгівельних шляхів у напрямках Європа – Азія та Північ – Південь, займаючи надзвичайно вигідне географічне, стратегічне та економічне становище, що автоматично робило Київ центром всієї східнослов'янської цивілізації. Шляхи торгівлі купців-іудеїв Ратганії, західної Римської імперії VI – VII ст. ст. з тюрками-хазарами, політична верхівка яких сповідувала іудаїзм, пролягали через Київ, і знаменитий, важливий для економічних зв'язків шлях «із варяг в греки» мав центральну зупинку в Києві.

Значно посилилась роль Києва з прийняттям християнства. Місто отримало нову роль – духовної столиці, сакрального символу – колиски віри, священного і святого, місця міста паломництва.

Історичні джерела свідчать, що віра Христова була відома на Русі задовго до моменту проголошення її офіційною ідеологією та державного релігією Володимиром у 988 р. Більшість готів були християнами, а їхня держава існувала на східнослов'янських землях майже два століття. Пізніше слов'янські племінні союзи жили поряд, воювали і торгували з християнізованою Європою та християнською Візантією. Залишаючись переважно язичницькою, східнослов'янський регіон зазнавав значного впливу (а не тиску) з боку християнського світу, водночас тісно контактував з ісламізованим тюркським Сходом та підтримував рівні відносини з іудейською Хозарією. Були періоди, коли поляни виплачували данину Хозарському каганату, а Північна Русь – варягам, залишаючись при цьому формально незалежними.

Першу масштабну спробу хрещення Русі зробив Аскольд. Це переконливо довів у своїй монографії український професор М.Брайчевський, спираючись, на дослідження Б.Рибакова[1].

Здійснивши чотири великих походи на Візантію, Аскольд, по-перше, заявив на всю Ойкумену, про існування нової могутньої сили – Київської держави, по-друге, підписав останній договір з Константинополем вже як християнський господар, що зафіксував візантійський історик Костянтин Багрянородний [11]. Це дало підстави зробити висновок про християнізацію принаймні війська Аскольда саме під час походу 860 року. Факт хрещення Русі у 60-х роках IX ст. підтверджує Константинопольський патріарх Фотій, обраний 859 р. Він брав активну участь у цьому процесі. У своїй енцикліці, звертаючись до східних церков, що підпорядковувались Константинопольській патріархії, Фотій писав: «Не тільки болгари на вернулися до християнства, але і той народ, про який багато та часто мовиться та котрий переважає інших грубістю та звірством, тобто так звані руси. Підкоривши сусідні народи і через це надмірну гордість маючи, вони підняли руку на Римейську імперію. Але тепер і вони перемінили еллінську та безбожну віру, в якій поперед утримувались, на чисте християнське вчення, увійшовши в число відданих нам та друзів, хоча незадовго до цього грабували нас та виявляли нестримну зухвалість. І в них возгорілася така жадоба та ревність, що вони прийняли пастиря та з великою старанністю виконують християнські обряди»[12].

Європа сприймала Русь як християнську державу ще до Володимира. Тому, запровадження християнства Володимиром Святим не було відображене у закордонних джерелах. Європейські хроніки та документи не згадують про цей факт, адже вважалося, що Русь вже понад сто років християнізована. Ми звикли безумовно довіряти авторитету – «Повісті временних літ», забуваючи при цьому, що текст витримав ряд (як мінімум три) пізніших редакцій[1].

Факт хрещення Русі Аскольдом, як і пізніші спроби Ольги охрестити хоча б частину еліти (при тому, що княгиня прийшла до прийняття Христа свідомо, за переконанням), не слід перебільшувати. Як і замовчувати. Ольга після відвідин Константинополя, шукала церковної підтримки і на Заході, відправляючи посольство до двору германського імператора Оттона I, з яким «просила поставити... народу єпископа та священників»[9]. Християнський Захід пішов назустріч – єпископом «народу русів» було призначено Лібуція з монастиря св. Альбана у Майнці. Він раптово помер і його наступником став Адальберт з монастиря св. Максиміліана у

Трирі. Його місія на Русі успіху не мала через реакцію. Внаслідок чого, активізувався Константинополь, і у 962 р. Адальберт повернувся на батьківщину [9].

Як бачимо, Русь була готова прийняти християнство і від Заходу. Але історія, як відомо, склалася інакше.

У 60-і роки VIII ст. хрестилася не вся Русь, а лише частина правлячої верхівки на чолі з князем (каганом, як іменував себе Аскольд). Глибокого проникнення віра не мала, бо не було в суспільстві її провідників – церковного духовенства, та і розгалуженого інституту церкви загалом (існувала, мабуть, невелика та порівняно слабка епархія, впоряджена Фотієм).

З моменту хрещення Володимиром Русі 988 року, відбулося масове проникнення на Русь людей Церкви різного ґатунку – від старців-книжників до вищих церковних ієрархів. Багато з них були справжніми проповідниками-ентузіастами, високо-освіченими людьми і майстрами переконання, саме тому нова релігія не відразу, але набула масового поширення. Тривалий час Київська Русь переживала етап «двовір'я», і язичництво остаточно втратило свої позиції лише за монгольського нашествия, хоча окремі його прояви увійшли до православного обряду і живі донині. Провідну роль у вдалому поширенні християнства зіграла «Київська ідея».

У Києві, поряд з політичною та військовою, з'явилася нова еліта – релігійна.

Слід зазначити, що з самого початку раннє київське християнство, яке на початках було елітарним за своєю природою, діяло за заздалегідь продуманим планом по перетворенню Києва у знаковий центр віри та місце паломництва. Тіло церкви складали сам князь, його оточення та священники, які прибували з пасторською місією за дорученням Константинополя зі слов'янських країн та Греції.

Історію творять люди, а значні постаті впливають на її хід іноді надзвичайним чином.

У цьому контексті підкреслимо роль Володимира, який, як відомо, охрестився в Корсуні (Херсонесі). Не дивно, що саме корсунське священство, а не сам Константинополь, найбільше впливало на церковні перетворення за життя князя.

Володимир задумав побудувати головний храм країни – Десятинну церкву в центрі тогочасного Києва і відразу наділити її надзвичайною духовною силою, зробити місцем тяжіння для майбутньої пастви. Для цього він, за згоди корсунського священства, зробив геніальний хід: вивіз з Корсуня в числі інших духовних реліквій мощі святого Климента, четвертого Папи Римського та учня св. апостола Петра і розмістив їх у одному з вівтарів кафедрального собору (Десятинної церкви). Св. Климент відбував у Корсуні (Херсонесі) заслання за імператора Траяна (98 – 117 рр.) та прийняв тут мученицьку смерть.

Реліквія такої ваги не тільки піднесла авторитет храму у Європі (вражені німецькі посланці називали Десятинну церкву не інакше як храм св. Климента) [9], але й породила надзвичайно популярний в народі культ. До Києва потягнулися перші паломники, зріс авторитет князя, а в глибинній масовій свідомості назавжди закарбувався світлий образ Першохраму – церкви св. Богородиці Десятинної, «матері всіх церков».

Другим етапом плану перетворення Києва на духовну столицю слов'янства стало спорудження храму св. Софії Київської, де кожен камінь, кожне графіті є нині нашою історією. Будівництво собору було розпочато 1037 року і завершено до 1050 року («верхньої» дати написання «Слова...» митрополита Іларіона). На цьому етапі «Київська ідея», або перетворення Києва на Новий Єрусалим, набула

чіткого оформлення. Це був зоряний час князя Ярослава, сина Володимира. Політична еліта в особі самого князя та його оточення забезпечила матеріальну підтримку у спорудженні Софійського собору. А релігійна, в особі першого слов'янського митрополита Іларіона через його «Слово про закон і благодать» — дала храму і руській церкві загалом ідеологічного наповнення. Дотепер деякі релігійні і світські дослідники вважають, що основні положення та смислові лінії «Слова...» Іларіона зашифровані у розписах св. Софії [3].

Ззовні Софія – це зменшена копія Софійського собору у Константинополі, де і понині діє кафедра Вселенського Патріарха (причини такого архітектурного задуму очевидні), – всередині це зовсім інший за змістом храм.

Київ від самого початку задумувався авторами «київської ідеї» як місто-святиня: швидко будувалися сотні церковних споруд, кожна з яких була неповторна, але чітко вписувалася в основну архітектурну та символічну домінанту – Ярослав будував Новий Єрусалим.

Вже за його князювання у 60-тисячному Києві діяло 400 церков, тобто, кожний сьомий киянин був пов'язаний з церквою професійно. Таку кількість кадрів могли забезпечити лише власні церковні школи, бібліотеки та освічені викладачі.

Церковна еліта зростала стрімко, кількісно та якісно за рахунок місцевих талантів, відданих вірі і граду Києву – новій християнській столиці.

Ярослав стояв поряд з ідеологами-книжниками серед творців образу Святого Києва, тому щедрою рукою виділяв кошти на масштабне будівництво, художні майстерні і надзвичайно дорогі на ті часи матеріали для розписів та внутрішнього оздоблення церков. Денно і нічно працювали переписчики класичних зразків античної та візантійської літератури, запрацювала княжа бібліотека. Золото і коштовності, які надходили в казну країни, витрачалися на оздоблення книг та позолоту куполів.

Поступово вимальовувався образ міста – храму, «що виникає із зосередження храмів. В цьому місті був свій вівтар – собор Святої Софії. А в цьому соборі — своя Свята Святих: зображення Оранти» [2]. Монументальна мозаїка Оранти у центральній апсиді та напис грецькою над нею завершують ототожнення міста з Пресвятою Богородицею: «Бог посреде его, и не подвижется, поможет ему Бог утро заутра...» [церковнослов'янськ.], що є фрагментом 45 Псалому, де автор звертається до Єрусалимського храму [3].

За Ярослава Свята Софія являла собою духовну і архітектурну домінанту міста. Продовжуючи паралелі з Єрусалимом, князь та церква поставили неподалік собору Хрест (адже Єрусалим був містом Храму та містом Животворящого Хреста).

Крім того, завершуючи комплексний задум, Ярослав звів Золоті ворота з надвратною церквою Богородиці, на які були покладені ті ж функції, що і в Єрусалимі – служіння справі возз'єднання неба і землі [3].

Ідеї формування образу Святого Києва, видається, мала б мати багато авторів, але найвагомішим було слово митрополита. Іларіон у своїй фундаментальній та багаторівневій праці « Слово про закон і благодать» надав цій ідеї пафосного звучання, звертаючись до великого міста і благословляючи його: «Вручил народ твой и город святой всеславной Богородице, скорой на помощь христианам. Ей же и церковь на Великих вратах поставил во имя первого господского праздника,

святого Благовещенія. И то, что пророчествовал архангел деве, будет и граду сему. Ибо к ней: «Радуйся, обрадованная, господь с тобою!» [Лк.1,28], к городу же «Радуйся, благоверный град, Господь с тобою!» [10, рос. переклад з церковнослов.]. Аналогічний іконографічний сюжет є на стінах Софійського собору.

Звертаючись до постаті митрополита Іларіона ми, судячи з його «Слова...» бачимо людину, наділену чималим проповідницьким хистом та гострим політичним розумом.

Літописних свідочств тієї доби збереглося дуже мало, але деякі уявлення про обставини епохи, взаємовідносини церкви та Ярослава, фігуру Іларіона у дещо спрощеному вигляді подає автор «Повісті віремених літ».

Перше свідочство датується 1037 роком: «Любив Ярослав церковні устави, попів любив немало, особливо ж чорноризців, і книги любив, читаючи їх часто і вдень, і вночі. І зібрав писців багатьох, і переводили вони з грецької на слов'янську мову. І написали вони книг багате, ними ж навчаються віруючі люди та насолоджуються вченням божественним» [5, с.204, укр. пер. І.М.].

Друге свідочство знаходиться у тому ж джерелі датується 1051 роком. «Боголюбивий князь Ярослав любив село Берестове і церкву, що була там, святих апостолів, і допомагав попам багатьом, серед яких був пресвітер, йменням Іларіон, муж благостний, книжник та постник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині знаходиться монастир Печерський, і там молитву творив, адже був там ліс великий. Вкопав він там печерку церковну малу, двосаженну, і, приходячи із Берестова, співав там Часи та молився Богу таємно. Затим Бог поклав князю думку на серце поставити його митрополитом у Святій Софії, а печерка ця так і виникла» [5, с.205, укр. пер. І.М.].

Звичайно, не все було так буденно і просто, і митрополита не князь призначав (імовірно любівав його кандидатуру), а обирала рада єпископів. Ця ключова церковно-політична посада до обрання Іларіона контролювалася Константинополем, який надсилав на Русь виключно грецьких кандидатів. Після Іларіона довгий час країна імпортувала вищих церковних посадовців. Але на момент 50-х років XI ст. склалися сприятливі умови для обрання руського митрополита, де відіграла свою роль особиста дружба з князем.

У цих двох замальовках пунктирно показаний шлях слов'янського священика до набуття церковного та суспільного визнання. Іларіон – фігура визначна, але сам цей шлях мабуть можна назвати типовим.

Тогочасне церковне суспільство не було однорідним. Після утвердження християнства поряд з політичною елітою (князем та феодалами, васалами), військовою (воєводи, дружини) з'явилася на Русі третя сила – люди Церкви, що управлялися нею. У склад цього співтовариства увійшла значна частина населення: ігумени, ченці та чорниці, попи, диякони та всі, хто служив на кліросі, попад'ї та поповичи, просвірни, свещегаси, керівники церковних установ – бібліотек, лікарень, готелів, богадільень; люди, якими церква опікується – вдови, сироти, убогі, мандрівники і богомольці, прощені (ті, що отримали чудесне зцілення), задушні люди (тобто раби, що були відпущені по духовному заповіту) та ізгої – збанкрутілі купці, холопи, що викупилися, безграмотні діти духовенства [4].

Митрополит, єпископ та їх уповноважені навіть судили всю цю масу людей за церковними канонами, а не тільки за місцевими звичаями. Таким чином, Номоканон (Кормча книга) успішно співіснував з Руською правдою.

Елітою вони не були, і не вони визначали шлях руської церкви, хоч і працювали на загальну ідею.

До церковної еліти ми б віднесли людей трьох категорій – вищого духовництва на чолі з митрополитом, ідеологів та політтехнологів, роль яких виконували ценці-книжники та освічені літописці, що іноді брали на себе право власного погляду на історичний і політичний розвиток країни.

Перші забезпечували взаємодію зі світською владою, співпрацю формуванні та впровадженні базових ідей, в тому числі і побудови «Нового Єрусалиму» в Києві; другі генерували ці ідеї, пропонували шляхи їх впровадження. А треті забезпечували історичну оцінку та зв'язок поколінь, вимальовуючи смислові лінії розвитку держави. Літописці, імовірно, єдині представники церковної еліти, що мали право на критику та суб'єктивні судження про діячів будь-якого рангу або історичну подію.

Повертаючись до Іларіона та улюбленого ним пагорбу над Дніпром, зазначимо, що на місце, обране митрополитом для своєї печери, невдовзі після цього «прийшли преподобний Антоній, інші іноки, і так була заснована знаменита Києво-Печерська обитель»[8].

Печерська обитель (заснована 1051р.), пізніше – монастир, а ще пізніше – Лавра стала завершальним акордом у написанні світлої симфонії Києва. Могутній і славний у християнському світі монастир тільки у XI – XII ст. дав православному світу 20 єпископів, кожен з яких зберіг священний пієтет перед рідною обителью.

Спосіб життя іноків, повний відречення від спокус світу, велика кількість видатних особистостей, що прославили Лавру у віках, аскетизм келій та велич церковних споруд зробили Печерські пагорби святим місцем, і завершили образ Києва як міста-храму.

Тепер паломники, ріки яких потяглися у Київ з усієї Русі, могли з повним правом сказати: «Сходити в Київ – наче сходити в Єрусалим».

Чому саме побудову Нового Єрусалиму для східних слов'ян обрали творці Київської ідеї?

Москва, наприклад, пішла іншим шляхом – з цього міста старанно ліпили і продовжують ліпити Третій Рим, а це зовсім інша світоглядна парадигма. Рим бачиться, передусім, як символ могутньої імперської влади, а вже потім церковна столиця, тобто світська влада такої держави має беззаперечний пріоритет, при ній влада церковна служить важливим, корисним, впливовим, але все ж помічником – посилює її міць через проповідь страху і покори.

Київська ідея інша – тут з самого початку держава і церква йшли пліч-о-пліч, підтримуючи і допомагаючи одна одній. Глибинний смисл творення образу Святого Києва – у вдалій спробі перетворення Києва на духовний, насамперед, центр Східної Європи, куди б тяглися люди всіх слов'янських земель. Так воно й було протягом століть: якщо філософія Риму, Москви, Лондона чи Берліну – це філософія розуму, то світобачення Єрусалиму та Києва йде від серця. І лише Константинополь свого часу обрав свій шлях, поєднуючи в собі риси обох парадигм...

Київська ідея не раз спливала на протязі української історії, переживши, як мінімум, три сплески : в епоху Золотого віку, Київської Русі; у часи «козацького бароко» та на початку ХХ ст., коли з'явилися перші теорії українського націоналізму (Д.Донцов та інші).

Вочевидь, переживаємо ми такий сплеск і нині, на етапі становлення незалежної України, коли і церковна наука, і авторитетні українські та російські дослідники по-новому переосмислюють роль і значення Києва у нашій новій історії.

І московські професори одностайні у своїй думці – завдяки древній та світлій енергетиці в Києві легше дихається...

1. Брайчевский М. Утверждение христианства на Руси. К.: Наукова думка, 1989
2. Володимир, Митрополит Київський і Всієї України Предстоятель Української Православної Церкви . Пам'ять про Новий Єрусалим: Київська традиція (Слово про Київ на відкритті IX Міжнародних Успенських читань «Пам'ять і надія: горизонти та шляхи усвідомлення») [Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/5692>]
3. Епископ Переяслав-Хмельницький Александр (Драбинко) Киев - Новый Иерусалим. К очеркам о киевской градософии. Доклад на IX Международных Успенских Чтениях "Память и надежда: горизонты осмысления и пути осознания", Киево-Печерская Лавра, 27.09.2009 [Режим доступу: <http://old.rusk.ru/st.php?idar=325647>]
4. Любавский М. Лекции по древней русской истории до конца XVI века. Лекция восьмая, с.5 – 4 изд. – Изд-во «Лань», 2000
5. Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С.Лихачева – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1996. — С.204, 205
6. Прицак О. Відкіль єсть пішла Руськая земля. – лекція, виголошена англійською мовою 24 жовтня 1975 року з нагоди інавгурації автора першим професором кафедри історії України ім. М.Грушевського при Гарвардському університеті [Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/pritsak-2.htm>]
7. Прицак О. Походження Русі: в 6 томах. – К., 1997. – Т. 1. – С.547
8. Протоиерей Борис Пивоваров. Православная культура России. Новосибирск: Православная Гимназия во имя Преподобного Сергея Радонежского. — 2002
9. Ричка В., д. і. н. Між християнськими Сходом та Заходом. Київська Русь у міжцивілізаційному діалозі // Дзеркало тижня. – 2005. — №13(541). — 9-15 квітня.
10. Слово о законе и благодати митрополита Илариона. / Подг. текста А.М.Молдована // Библиотека литературы Древней Руси. – Т.1. – СПб., 1997. – С.26 – 61.
11. Const. Porph. — BM. — р. XCII
12. Phot. Ep. — P.178

SUMMARY

Igor Melnychuk

THE PAYMENT OF RELIGIOUS AND POLITICAL ELITES OF THE KIEVO-RUSKOY STATE IN FORMATION THE IMAGE OF SAINTED KIEV.

This article is devoted to the analysis of functioning of Kiev-Ruthenian elite in formation the image of St. Kiev as a spiritual capital of the eastern Europe and religious centre (The New Jerusalem) of Slavs with Bizantium. In this article the typology of religious elites, their cooperations with political and military elites in strengthening and centralization the authority around Kiev are considered.

Key words: the religious elite, Christianity, Kiev